

УДК 338.43:339.564:339.92(477+4)

Ганза І.В.

кандидат економічних наук,
доцент кафедри бізнес-адміністрування
і менеджменту зовнішньоекономічної діяльності
Запорізького національного університету

ЕКСПОРТНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ВІТЧИЗНЯНИХ ПІДПРИЄМСТВ АПК В ДИСКУРСІ ІНТЕГРАЦІЇ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО РИНКУ

EXPORT POTENTIAL OF DOMESTIC ENTERPRISES OF AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX IN DISCOURSE OF INTEGRATION INTO EUROPEAN MARKET

АНОТАЦІЯ

У статті з'ясовано роль агропромислового комплексу в економіці України. Досліджено участь українських підприємств АПК в євроінтеграційному процесі. Проаналізовано експортний потенціал за інвестиційним, ресурсним, виробничо-технологічним факторами. Запропоновано шляхи його розвитку.

Ключові слова: інтеграція, експортний потенціал, європейський ринок, розвиток, агропромисловий комплекс.

АННОТАЦИЯ

В статье выяснена роль агропромышленного комплекса в экономике Украины. Исследовано участие украинских предприятий АПК в евроинтеграционном процессе. Проанализирован их экспортный потенциал по инвестиционному, ресурсному, производственно-технологическому факторам. Предложены пути его развития.

Ключевые слова: интеграция, экспортный потенциал, европейский рынок, развитие, агропромышленный комплекс.

ANNOTATION

The article analyzes the role of agro-industrial complex in the economy of Ukraine. The participation of Ukrainian enterprises of agro-industrial complex in European integration is considered. The export potential under investment, resource, engineering and manufacturing factors is analyzed. The development options are proposed.

Keywords: integration, export potential, European market, development, agro-industrial complex.

Постановка проблеми. Європейська інтеграція визначена як один з ключових векторів зовнішньої економіки України. Відносини між Україною та Європейським Союзом були започатковані в грудні 1991 р., коли Міністр закордонних справ Нідерландів як представник керівної в ЄС країни у своєму листі від імені Євросоюзу офіційно визнав незалежність України. Політика України щодо розбудови відносин з Європейським Союзом впроваджується на основі Закону України від 01.07. 2010 р. «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». Відповідно до ст. 11 закону однією з основоположних засад зовнішньої політики України є «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в ЄС» [6].

Особливий інтерес в цьому контексті викликають вітчизняні підприємства агропромислового комплексу. Незважаючи на серйозну економічну кризу, військові дії на сході і анексію частини території України, одна з головних системних галузей України, сільське

господарство, не лише змогла зберегти свої позиції, але й навіть зміцнити їх. За оцінками фахівців, частка агропромислового комплексу у ВВП України в 2014 р. склала майже 20%, що передбачає збільшення впливу агросфери на систему державних фінансів та збільшення надходжень до бюджету. До того ж протягом 2013-2014 рр., на відміну від промисловості та будівництва, сільське господарство демонструє позитивну динаміку виробництва [2].

Аналіз останніх джерел та публікацій. Питання участі України в інтеграційних процес на сьогоднішній день є одним із ключових для вітчизняної наукової дискусії. Аналіз євроінтеграційних процесів в Україні та стосунки з Європейським Союзом висвітлено в роботах П. Гайдуцького. Особливостям, проблемам та перевагам євроінтеграції агропромислового комплексу України присвячені праці А. Ужви. К.В. Селезньова та В.М. Соколовська присвятили свій науковий пошук питанням управління зовнішньоекономічним потенціалом підприємства. В їхніх працях висвітлено питання факторів, які на нього впливають, розглянуто особливості його формування та управління в сучасних умовах, акцентовано увагу на підприємствах різних сфер. Т.І. Чіранова також репрезентує алгоритм оцінки зовнішньоекономічного потенціалу підприємства.

Постановка завдання. Метою статті є системний аналіз експортного потенціалу підприємств АПК України в дискурсі інтеграції до європейського ринку.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 2014 р. була підписана Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, основною метою якої є створення асоціації, поступове зближення між Україною та ЄС на основі спільних цінностей, поглиблення економічних та торговельних відносин, зокрема шляхом створення зони вільної торгівлі, посилення співробітництва у сфері юстиції, свободи і безпеки [10] тощо.

Поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі Україна-ЄС є невід'ємною складовою Угоди про асоціацію і передбачає лібералізацію торгівлі як товарами, так і послугами, лібера-

лізацію руху капіталів та дещо – руху робочої сили. Її відмінною рисою є комплексна програма адаптації регуляторних норм у сферах, пов'язаних з торгівлею, до відповідних стандартів ЄС. Це значно дозволить усунути нетарифні (технічні) бар'єри у торгівлі між Україною та ЄС та забезпечити розширений доступ до внутрішнього ринку ЄС для українських експортерів і, навпаки, європейських експортерів - до українського ринку. Отже, поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі має забезпечити поступову інтеграцію економіки України до внутрішнього ринку ЄС [10].

Констатуємо цілу низку позитивних наслідків реалізації цієї Угоди, варто зазначити і ризики. Насамперед це стосується здатності наших виробників скласти конкуренцію своїм європейським колегам: чи достатній експортний потенціал вітчизняних підприємств, щоб ефективно інтегруватися в європейський економічний простір.

Україна успішно торгує продукцією АПК за кордоном (табл. 1)

Таблиця 1
Зовнішньоторговельний обіг продукції АПК
січень-вересень 2013-2014 рр., млрд дол.

Період	Зовнішньоторговельний обіг продукції АПК	Експорт	Імпорт	Сальдо
Січень-вересень 2013 р.	18,3	12,3	5,9	6,4 (+)
Січень-вересень 2014 р.	17,2	12,4	4,8	7,5(+)

Загальний зовнішньоторговельний обіг Укра-

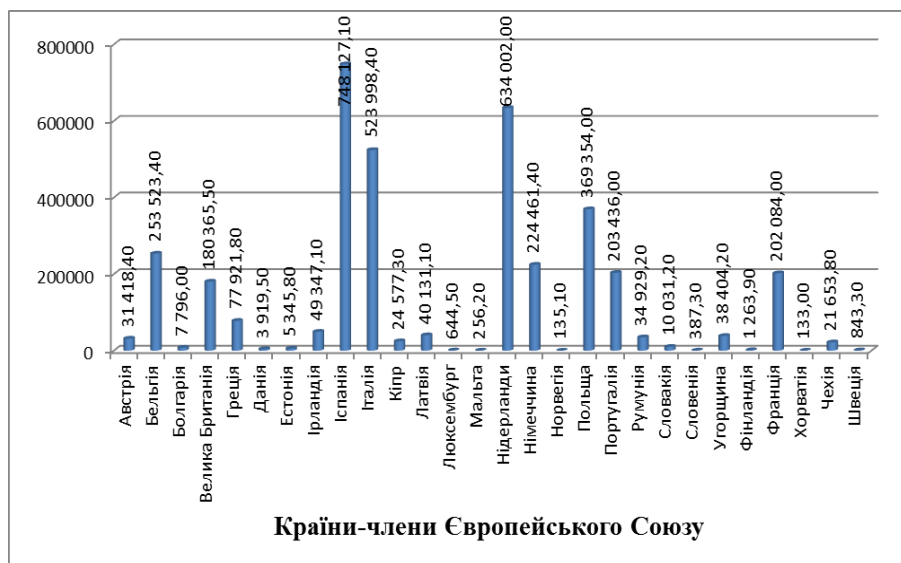

Рис. 1. Експорт України товарів АПК до Європейського Союзу (за країнами), січень-листопад 2014 р.

Джерело: за даними Державної служби статистики України

їни за підсумками січня-вересня 2014 р. склав 81,6 млрд дол. Зовнішньоторговельний обіг продукції агропромислового комплексу України за звітний період склав 17,2 млрд дол. (21,1% від ЗТО України). При цьому експорт продукції аграрного сектору за вказаний період становив 12,4 млрд дол. (29,5% від загального експорту України); імпорт – 4,8 млрд дол. (12,1% від загального імпорту України). Отже, сальдо торгівлі агропромислової продукції є позитивним і складає 7,5 млрд дол.

Порівняно з аналогічним періодом 2013 р. відбулось збільшення експорту сільськогосподарської продукції на 6,9% (на 796,3 млн дол.) та зменшення імпорту на 19,6% (на 1182,6 млн дол.).

Найвагомішими чинниками позитивного сальдо сільськогосподарської продукції залишаються обсяги експорту зернових культур – 38%, олії – 23,2% та насіння олійних культур – 7,8% [7]. Головними імпортерами українських зернових є Єгипет (близько 5,5 млн тонн) та Саудівська Аравія (1,9 млн тонн).

За обсягами торгівлі соняшниковою олією Україна посідає перше місце у світі - частка нашої держави на світовому ринку складає 50%. Також Україна забезпечує майже 13% світового експорту кукурудзи – 4-е місце у світі. За обсягами експорту пшениці – 8-е місце, ячменю – 4-е.

На ринок Європейського Союзу Україна поставляє понад 7,7 млн тонн зерна на суму, що перевищує 1,9 млрд дол. [1]. Зокрема, зріс обсяг поставок жирів та олії тваринного або рослинного походження на 62,7%, деревини і виробів з деревини – на 24%, зернових культур – на 21,7% [5]. За січень-листопад 2014 р. Україна експортувала до Європейського Союзу товарів АПК на суму близько 3 688,49 млн дол.

Як бачимо, роль вітчизняних підприємств АПК для української економіки є очевидною.

Експерти погоджуються, що, незважаючи на зменшення витрат держбюджету на дотації низки галузей сільського господарства і зміну валютного курсу, в агробізнесу є передумови для розвитку. По-перше, вітчизняними АПК продовжують цікавитися європейські інвестори: сьогодні тривають активні консультації Європейського банку реконструкції та розвитку з вітчизняними агропідприємствами; по-друге (що дуже важливо), підтримувати сільгосптоваровиробників готові українські

фінустанови [14]. На нашу думку, саме АПК може стати основним рушієм європейської економічної інтеграції для України.

Євроінтеграційні процеси сьогодні є невід'ємною ознакою та напрямком розвитку аграрного сектора економіки України. За оцінками експертів проєвропейської орієнтації від впровадження Угоди про зону вільної торгівлі між ЄС та Україною, в сфері АПК та економіці в цілому спостерігатиметься ряд позитивних зрушень:

- зростання експорту української продукції в ЄС;
- розширення доступу на ринки третіх країн через гармонізацію стандартів з ЄС;
- покращення інвестиційного клімату внаслідок пристосування національного законодавства до норм і правил ЄС;
- скасування субсидування експорту сільськогосподарської продукції з ЄС до України;
- поступове збільшення квот на експорт з України до ЄС окремих видів сільськогосподарської продукції тощо.

Та існує ряд ризиків, таких як: посилення конкуренції на внутрішньому ринку, особливо в короткостроковій перспективі, за рахунок усунення тарифних і скорочення нетарифних бар'єрів; обмеження доступу українських товарів на європейські ринки під приводом їх невідповідності європейським стандартам і сертифікатам; вилучення з режиму вільної торгівлі цілого ряду товарних позицій, в основному сільськогосподарських товарів, лібералізація експорту яких на ринки ЄС була б для України найбільш вигідною; запровадження з боку ЄС для України дискримінаційної системи тарифних квот на дуже низькому рівні (для більшості видів продукції ці квоти становлять менше 6% від обсягу ринку ЄС із цих видів продукції (зерно, м'ясо тощо); скасування вивізних мит на насіння сояшнику, що може позбавити вітчизняні переробні комбінати сировини; збереження в ЄС системи багатомільярдних дотацій аграрного сектору, що робить експорт української продукції в ЄС та у треті країни неконкурентоспроможним [3].

Говорячи про адаптацію аграрного сектору української економіки до Європейського ринку, А. Ужва вказує на її складність та суперечливість. Це передусім А. Ужва пов'язує з природними та економічними особливостями галузі сільського господарства, його тривалою внутрішньою та зовнішньою відірваністю від розвинутих європейських країн, суттєвих розбіжностей між Україною та ЄС у визначенні пріоритетів державної аграрної політики [11] тощо. Та розвиток інтеграції на європейському рівні є сучасною ознакою прогресивних змін у сільському господарстві. Європейські орієнтири надають аграрному сектору відповідний вектор розвитку та відкривають нові можливості для відродження сільського господарства, створюють додаткові порівняльні переваги на агропро-

довольчому ринку в умовах глобалізації економіки [11].

Звернемось безпосередньо до вітчизняного виробника. Аналізуючи зовнішньоекономічної діяльності підприємства, насамперед варто розглянути його зовнішньоекономічний потенціал. Зовнішньоекономічний потенціал - це сукупна здатність підприємства створювати та виробляти конкурентоздатну продукцію на експорт, просувати її на зовнішньому ринку, вигідно реалізовувати там товар та забезпечувати необхідний рівень обслуговування [13, с. 6]. Т.І. Чіранова до економічної категорії зовнішньоекономічного потенціалу зараховує три підсистеми: управлінський потенціал зовнішньоекономічної діяльності; товарний потенціал; ресурсний потенціал [13, с. 6]. Та в контексті інтеграції у європейський ринок нас передусім цікавить саме експорт вітчизняної продукції до європейського споживача, а отже, головним концептом дослідження є власне експортний потенціал.

В.М. Соколовська зазначає, що експортний потенціал підприємства визначається багатьма складовими, що характеризують різні сторони його функціонування. Експортний потенціал можна охарактеризувати кількісним, якісним, структурним станом наявних у суб'єкта ресурсів (виробничих, фінансових, трудових і т.д.); їхнім взаємозв'язком і взаємоузгодженням; можливістю у визначений часовий термін мобілізувати резерви для досягнення поставлених цілей; можливістю збільшення й удосконалення всіх складових експортного потенціалу та їхніх сполучних ланок.

Окрім цього, дефініція «експортний потенціал» на рівні підприємства містить три рівня зв'язків та відносин: по-перше, зв'язки і відносини, що відображають минуле як сукупність наявних властивостей, накопичених в результаті розвитку підприємства; по-друге, зв'язки і відносини, які характеризують сучасне, тобто усі можливості (здатності), які реально можуть бути реалізовані у процесі експортної діяльності; по-третє, зв'язки і відносини, які зорієнтовані на майбутнє та дозволяють в процесі експортної діяльності не лише реалізувати наявні можливості, але і відтворити нові можливості як додаткові сили підприємства.

Також експортний потенціал, безпосередньо підприємства, визначається як готовність, спроможність підприємства здійснювати зовнішньоекономічну діяльність, зокрема експортну діяльність, яка полягає у виході на цільові зовнішні ринки збуту. Експортний потенціал є основою для розробки стратегії виходу підприємства на зовнішній ринок. Отже, фактори, які впливають на розвиток експортного потенціалу також опосередковано впливають і визначають процедуру формування стратегії виходу підприємства на зовнішній ринок та рівень репрезентативності підприємства на зовнішньому ринку [9].

К.В. Селезньова вказує на те, що експортний потенціал підприємства слід вивчати як діалектичну єдність двох аспектів: сукупності наявних факторів впливу та системи їх активного виявлення в процесі господарської взаємодії (середовища), що потенційні можливості експортного розвитку кожного підприємства взаємопов'язані з середовищними факторами, які, з одного боку, впливають на характер та ефективність використання потенціалу, з іншого – є органічною частиною складових виробничої функції. А самі складові експортного потенціалу приводяться в дію середовищними умовами і одночасно їх створюють [8].

Серед величезної кількості факторів, які формують і впливають на експортний потенціал виробничих підприємств, ми надаємо особливе місце інвестиційному, виробничо-технологічному та ресурсному, оскільки саме від них передусім залежить кількість та якість виробленого товару. Проаналізуємо експортний потенціал вітчизняних підприємств АПК за вказаними факторами.

Інвестиційний фактор. Вітчизняний агропромисловий комплекс - це приваблива сфера для іноземних інвесторів. Основним пріоритетом для них у цій сфері є харчова промисловість, темпи росу якої перевищують темпи росту в сільському господарстві. Станом на початок 2014 р. в економіку України в цілому було внесено 54 462,4 млн дол. прямих іноземних інвестицій. Із них в сільське та лісо-полювальне господарство було направлено 1,5% від загального обсягу. Зокрема, закордонні капіталовкладення в цю галузь порівняно з попереднім роком збільшились на 15,7%. Прямі ж іноземні інвестиції в харчову промисловість склали 5,6% від їх загального обсягу, збільшившись на 36,8%.

Втім нестабільна політична ситуація, економічна криза та воєнні дії на території України призвели до відтоку інвестицій не тільки з агропромислової сфери, а й з економіки країни в цілому. Відновлення стабільності в країні стимулюватиме інвестування. Особливо це стосується європейських інвестицій в контексті зазначеної вище Угоди про асоціацію України та ЄС.

Ресурсний фактор, напевне, для України є найвигіднішим та забезпечує продуктивність агропромислового виробництва:

– географічне розташування: Україна знаходиться в центральній частині Східної Європи на перетині транспортних шляхів з Європи до Азії та зі Скандинавських країн в країни Середземноморського регіону;

– багаті родючі землі: за оцінками спеціалістів, на території України зосереджено четверту частину світових запасів чорнозему. Українські чорноземи за своїми фізичними, хімічними, агрохімічними та мінералогічними якими вважаються найкращими. Чорноземи займають площу 60,4 млн га, з них 69% - це сільськогосподарські угіддя, серед яких 78% - це пашня;

– клімат в Україні помірно-континентальний: помірний температурний режим, рівень вологості та опадів забезпечують ефективність функціонування АПК;

– ефективна гідросистема: Чорне та Азовське моря, понад 73 тис. річок, 20 тис. водойм, з них понад 3 тис. озера створюють багату водну систему;

– широкі сировинні ресурси: Україна за багатством мінерально-сировинних ресурсів є однією із провідних країн світу. Займаючи 0,4% суші, вона володіє 5% світових запасів корисних копалин [4].

Саме завдяки цим показникам Україна має широкий асортимент продукції АПК. Фактично АПК може забезпечуватись за рахунок внутрішнього національного потенціалу без залучення імпорту. Україна - це держава з потужним природно-ресурсним потенціалом для аграрного виробництва. Вона також здатна забезпечити продовольством значну частину населення країн Європи [12].

Слабкою ланкою в ресурсній системі АПК є енергоносії та паливні ресурси, вкрай необхідні для ефективного виробництва. Підвищення цін на газ, паливо та електроенергію значно ускладнюють реалізацію агропромислової діяльності. В цій ситуації доцільно говорити про перехід до використання альтернативних енергоносіїв, що, в свою чергу, призведе до ряду витрат на переобладнання та переоснащення виробництва. З одного боку, такі витрати можуть відобразитись на вартості продукції, чим знизити її конкурентоспроможність на європейському ринку, але, з іншого - в довгостроковій перспективі такі кроки забезпечать позитивні наслідки та поліпшення виробничого процесу і експортованої продукції.

Також варто звернути увагу на зміни у фінансовому секторі української економіки: зміна ставки кредитів, нові умови оподаткування, нестабільний валютний курс – все це вкрай негативно впливає не тільки на функціонування сектору, але й взагалі на здійснення зовнішньої торгівлі.

Виробничо-технологічний фактор експортного потенціалу вітчизняних підприємств АПК є дуже суперечливим. При тому, що технологічні потужності українських виробників дуже довго оцінювали як низькі та малоефективні, якість агропромислових товарів визнається високою та відповідною багатьом міжнародним стандартам. Проте на сьогоднішній день можна стверджувати про значний прогрес у цьому питанні. Це пов'язано і із залученням іноземних інвестицій, і зі створенням спільних з іноземними колегами підприємств, і з активним обміном досвідом між аграріями. Виробники все більше прагнуть використовувати нові технології, оновлювати устаткування, переходити до більш прогресивних, ніж за радянських часів, методик ведення агропромислової діяльності.

Розвиток міжнародного співробітництва, вступ України до СОТ та її наміри щодо інтеграції в ЄС зумовлюють потребу і зобов'язують нашу країну адаптувати національну систему технічного регулювання до міжнародних та європейських стандартів. Нині активно розвивається процес гармонізації національних стандартів з європейськими і поетапне розроблення технічних регламентів, зокрема з питань безпечності та якості харчових продуктів відповідно до вимог ЄС. Держава забезпечує додержання виробниками сільськогосподарської продукції закріплених у законодавстві вимог щодо якості та безпечності цієї продукції [12].

Проблемою постає те, що в Україні все ще переважає капіталоемне, а подекуди і трудомістке виробництво, а наукоємне впроваджене лише на одиницях підприємств. Авжеж перехід від одного виду виробництва до наступного реалізується передусім за рахунок значних капіталовкладень, яких у національного виробника, на жаль, просто немає. Відповіддю на це питання можуть стати іноземні інвестиції, які, як було зазначено вище, за умови стабілізації ситуації в країні, неодмінно надійдуть до українських аграріїв.

В контексті інтеграції до Європейського ринку також доцільно звернути увагу на *інформаційний фактор* експортного потенціалу вітчизняних підприємств АПК. Належне розповсюдження інформації щодо українських виробників в міжнародних промислових довідниках, в реєстрах міжнародних, а особливо європейських торговельних палат та профільних бірж стане запорукою ефективного опанування європейського економічного простору.

Розглядаючи питання розвитку експортного потенціалу, підприємства можуть реалізувати його у двох напрямках: товарний напрямок – підвищення конкурентоздатності наявного товару або розробка та виробництво нового товару та розширення асортименту експорту; географічний напрямок – засвоєння нових ринків або збільшення обсягів продажу на вже засвоєних ринках [13]. За даними Державної служби статистики України [5], географічна структура торгівлі товарами АПК охоплює весь простір Європейського ринку (рис. 1). Тобто доцільно говорити про поглиблення участі на вже опанованих ринках за рахунок розширення асортименту, підвищення якості товару, приведення його до відповідності європейським стандартам. Знову ж таки постає питання зменшення частки торгівлі сировиною та напівфабрикатами на користь торгівлі готовою продукцією.

На фоні позитивної характеристики внутрішніх факторів експортного потенціалу підприємств АПК, на жаль, маємо констатувати вкрай негативну ситуацію із зовнішніми факторами. І це при тому, що європейський простір фактично є сприятливим для українських виробників, складна політична ситуація в

Україні, глибока економічна криза, відсутність ефективної державної політики щодо підтримки національного агропромислового комплексу, жорстке оподаткування тощо нівелюють досягнення наших підприємств.

Висновки. Набуття чинності з 1 листопада 2014 р. положень про асоціацію з ЄС виявило позитивні тенденції для економіки країни. Хоча, враховуючи загальний стан виробництва і політичну ситуацію, на загальному тлі вони виявилися майже непомітними, їхній вплив у довгостроковій перспективі безперечний. У цьому одностайна більшість експертів. Причому, на їхню думку, найбільш позитивну динаміку демонструє агропромисловий комплекс [2].

Сьогодні агропромисловий комплекс України можна назвати одним із головних для ВВП України. Експортний потенціал вітчизняних підприємств АПК можна оцінити на досить високому рівні. Безумовними перевагами можна назвати широкий асортимент агропромислових товарів та їх високу якість.

Для розвитку експортного потенціалу варто звернути увагу на виробничо-технічне оснащення підприємств, на можливий перехід до використання альтернативних енергоносіїв, на розширення інформаційного забезпечення своєї роботи тощо. Важливим моментом є приведення української продукції до вимог та стандартів Європейського Союзу.

Що стосується європейського ринку, то український агропромисловий виробник вже сьогодні є активним його учасником. Українські товари успішно експортуються в усі країни-члени ЄС. Для розширення своїх позицій варто прагнути до підвищення конкурентоздатності вітчизняної продукції шляхом оптимізації процесу виробництва, а також розширювати асортимент готової продукції.

Абсолютно необхідною не тільки для АПК України, а й для національної економіки в цілому, є стабілізація ситуації в країні, завершення військового конфлікту, узгодженість українського політикуму, розробка ефективної аграрної політики, оптимізація оподаткування та розробка програми ефективної підтримки агропромислового комплексу.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Агропромисловий комплекс України [Електронний ресурс] // Финансовый обзор. – Режим доступа : <http://www.finobzor.com.ua/themes/topic/apk>.
2. АПК введе Україну з кризи, – експерти [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://ukr.lb.ua/news/2014/11/17/286340_apk_vivedet_ukrainu_krizisa_.html.
3. Гайдуцький П. Україна – ЄС: проблеми інтеграції [Електронний ресурс] / П. Гайдуцький // Джерело тижня. – 2013. – 7 червня. – Режим доступа : <http://agroconf.org/content/gaydukiyukraina-es-problemy-integracii>.
4. Географическое расположение Украины [Електронний ресурс] // Государственная поддержка украинского

- експорту. – Режим доступу : http://ukrexport.gov.ua/rus/about_ukraine/geo/?country=ukr.
5. Державна служба статистики України [Електронний ресурс] : [веб-сайт]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
 6. Історія відносин Україна-ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/european-integration/ua-eu-relations>.
 7. Мінагрополітики: Україна зменшує імпорт та збільшує експорт сільськогосподарської продукції [Електронний ресурс] // Урядовий портал. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/uk/publish/article?art_id=247702283&cat_id=244277212.
 8. =244277212.
 9. Селезньова К.В. Обґрунтування факторів впливу на розвиток експортного потенціалу машинобудівного підприємства / К.В. Селезньова // Вісник НТУ «ХПІ». Серія «Технічний прогрес і ефективність виробництва». – 2013. – № 45(1 018). – С. 102–115.
 10. Соколовська В.М. Формування експортного потенціалу підприємства в сучасних умовах господарювання [Електронний ресурс] / В.М. Соколовська // Ефективна економіка. – 2012. – № 4. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1092>.
 11. Угода про асоціацію між Україною та ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/european-integration/ua-eu-association>
 12. Ужва А. Конкуренентоспроможність агропромислового комплексу в контексті євроінтеграційних процесів в Україні [Електронний ресурс] / А. Ужва // Матеріали інтернет-конференції. – Режим доступу : http://sophus.at.ua/publ/2014_11_25_lvivsekcija_1_2014_11_25/konkurentospromozhnist_agropromislovogo_kompleksu_v_konteksti_evrointegracijnih_procesiv_ukrajini/67-1-0-1052.
 13. Фурдичко О.І. Якість і безпечність сільськогосподарської продукції в контексті продовольчої безпеки України / О.І. Фурдичко, О.С. Дем'янюк // Агроекологічний журнал. 2014. – № 1. – С. 7–12.
 14. Чиранова Т.И. Управление внешнеэкономическим потенциалом промышленных предприятий : автореф. ... канд. эконом. наук : спец. 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством (экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами – промышленность» / Т.И. Чиранова. – Самара, 2012. – 20 с.
 15. Шанси є: хто допоможе українським аграріям [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrapk.com/articles/partarticles/shansi-e-hto-dopomoje-ykrainskim-agrariyam.html>.